

Zending of geen zending

de ambtelijke identiteit van geestelijk verzorgers

door: Dr. Wim Smeets*

Hoe denken geestelijk verzorgers over hun ambtelijke identiteit? Uit onderzoek blijkt dat het ambt – verstaan als zending door een levensbeschouwelijk genootschap – geen hoge ogen gooit. Wim Smeets analyseert de gevolgen van deze ontwikkeling voor de praktijk van de geestelijk verzorging. Ook biedt hij suggesties voor een mogelijke oplossing van gerezen knelpunten.

Het is nacht wanneer de semafoon gaat. Een oproep uit het ziekenhuis. Een familie vraagt om een ziekenzalving, zegt de verpleegkundige die er meteen bij vertelt – want zoiets is vrij uitzonderlijk – dat de familie om een echte priester heeft gevraagd. De pastor zegt toe zo snel mogelijk te komen. Bij aankomst op de verpleegafdeling blijkt mevrouw net enkele minuten geleden overleden te zijn. De echtgenote, twee volwassen dochters en hun partner begroeten de pastor. 'Jammer dat u te laat bent, ze had zo graag de ziekenzalving ontvangen. Dat kan nu zeker niet meer?'

'Formeel kan het niet', antwoordt de pastor, 'maar nood breekt soms wet'.

Op hun instemming met dat laatste, vervolgt de pastor: 'Er is nog iets anders. U heeft om een echte priester gevraagd. Ik ben gehuwd priester'. Waarop één van de dochters uitroept: 'O meneer, wat fijn voor u!' Het ijs is gebroken en het door moeder zo gewaardeerde ritueel wordt samen voltrokken.

Dit praktijkvoorbeeld maakt duidelijk dat het ambtelijk functioneren van de geestelijk verzorger geen eenduidig gegeven is. In deze casus spelen alvast de volgende elementen een rol: de levensbeschou-

wing en verwachtingen van patiënten alsook van collegae hulpverleners, de kerkelijke regelgeving, de sacramententheologie en theorieën inzake overgangsrutuelen en tenslotte het zelfverstaan van de geestelijk verzorger.

In een korte inleiding wil ik enkele begrippen en het kader van mijn bijdrage verduidelijken en vermeld ik enkele empirische gegevens. Daarna zal ik zeven tendensen aangeven; deze vormen knelpunten waarmee de ambtelijke identiteit van de geestelijke verzorging te kampen heeft. Tot slot schets ik enkele mogelijke uitwegen.

1. Inleiding

Begripsbepaling: ambt, zending, binding, vrijplaats

Wat verstaan we onder het ambt van geestelijk verzorgers in zorginstellingen? Geen enkele andere zorgverlener beroept er zich immers op een ambtsdrager te zijn. Het is aan de levensbeschouwelijke genootschappen dat geestelijk verzorgers hun ambt ontlenen. Het ambt houdt in dat een levensbeschouwelijk genootschap de aanstelling van de geestelijk verzorger bij de betreffende instelling van de gezondheidszorg goedkeurt.¹

De zending van de geestelijk verzorger is nauw verbonden met het ambt. De goedkeuring die het levensbeschouwelijk genootschap verleent aan de aanstelling van een geestelijk verzorger in een zorginstelling wordt vaak uitgedrukt in een zendingsbrief, soms begeleid door een ritueel.

Deze specifieke constructie van het ambt van de geestelijk verzorger verwijst naar de scheiding tussen kerk en staat volgens het zogenaamde 'accommodatiemodel'. De staat bemoeit zich niet rechtstreeks met de kerk, maar 'accomodeert' haar, in dit geval door aan de geestelijke verzorging in de gezondheidszorg vanuit de levensbeschouwelijke genootschappen ruimte en support te bieden.

Soms wordt het begrip ambt in één adem genoemd met de zogenaamde vrijplaats van de geestelijke verzorging. Maar dat is niet helemaal correct. Daar waar het ambt een prerogatief van de geestelijke verzorging is, op basis van de scheiding van kerk en staat, is de vrijplaats in eerste instantie een prerogatief van de patiënt, en wel op basis van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. De burger mag zich op het vlak van zijn levensbeschouwing beschermd weten tegen de inmenging door de staat en de staatsinstellingen alsook door instellingen die weliswaar een privaatrechtelijke basis hebben, maar analoge functies vervullen, zoals de zorginstellingen. Van deze vrijwaring van beïnvloeding van de burger wordt de vrijplaats van de geestelijke verzorging afgeleid. Ik zal het verder niet meer hebben over vrijplaats maar enkel over het ambt van de geestelijke verzorger, dat meestal tot uitdrukking komt in een zending door een levensbeschouwelijk genootschap.

Het kader: Niset-onderzoek onder geestelijk verzorgers in zorginstellingen

De Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen heeft aan de Nijmeegse Afdeling Empirische Praktische Theologie gevraagd onderzoek te doen naar de kwaliteit van geestelijke verzorging in

Nederlandse zorginstellingen. In dat kader is eind 1999 aan alle geestelijk verzorgers een vragenlijst voorgelegd met daarin de centrale vragen over het vak in de toekomst.² De hierna volgende tendensen zijn – behalve de laatste – gebaseerd op de analyse van de antwoorden van geestelijk verzorgers.

Enkele basale empirische gegevens uit het onderzoek
De respondenten uit het onderzoek bieden een goed beeld van de totale beroepsgroep. Ze waren voor 40% vrouwen en hun gemiddelde leeftijd is 50 jaar. Driekwart heeft een academische opleiding; 45% is protestant, 45% katholiek, 5% humanist en de overige 5% is imam, rabbijn, of behoort tot geen levensbeschouwelijke groepering. Driekwart werkt met een zending vanuit een levensbeschouwelijk genootschap en een zelfde percentage is lid van de VGVZ. De geestelijk verzorgers werken vooral in twee typen instellingen: verpleeghuis (41%) en algemeen ziekenhuis (31%). Minder talrijk zijn de respondenten in een psychiatrisch centrum (12%), een verzorgingshuis (9%) of een voorziening voor mensen met een verstandelijke handicap (8%). Het percentage geestelijk verzorgers in een academisch ziekenhuis (5%) of in een revalidatiecentrum (2%), is begrijpelijkerwijs beperkt, gezien het geringe aantal dergelijke instellingen. Een klein aantal geestelijk verzorgers werkt in meerdere instellingen tegelijk.³

2. Tendensen inzake de ambtelijke identiteit van geestelijke verzorging

Zoals gezegd wil ik nu vanuit de onderzoeksresultaten enkele tendensen aangeven inzake de ambtelijke identiteit van de geestelijk verzorger. Het gaat dus niet om knelpunten die ik van buiten af aan geestelijk verzorgers voorhoud, maar om elementen die oplichten uit de attitudes van geestelijk verzorgers zelf tegenover hun werk, ze maken dus als het ware intrinsiek deel uit van hun identiteit. De drie eerste punten betreffen de levensbeschouwelijke opvattingen van geestelijk verzorgers, de laatste drie punten betreffen hun professionele

opvattingen. Het vierde punt staat een beetje apart, als feitelijke vaststelling, die kan gelden als illustratie van de drie eerstgenoemde.

De-institutionalisering

Het is bekend dat sociale instituties tegenwoordig aan kracht inboeten, ook op het terrein van levensbeschouwing. Dat fenomeen noemt men deinstitutionalisering. Welk is nu de attitude van geestelijk verzorgers tegenover het eigen genootschap? Om dat te onderzoeken hebben we enkele vragen overgenomen uit het onderzoek 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland'. Wat blijkt?

Geestelijk verzorgers hebben een negatieve houding tegenover het instituut dat hen zendt (gemiddelde: 2,6 op een schaal van 1 tot 5). En dat kan men toch een ambivalente opstelling noemen. Enerzijds heeft driekwart van de Nederlandse geestelijk verzorgers – je mag toch aannemen met hun instemming – een zending van een levensbeschouwelijk genootschap, anderzijds vindt men dat instituut maar zo zo. Het klopt niet helemaal zoals ik het nu concreet voorstel maar het lijkt wel op de volgende fictieve dialoog tussen geestelijk verzorger en patiënt. Een patiënt vraagt aan een geestelijk verzorger, die op eigen initiatief – want dat recht hebben we nog vaak op grond van ons ambt – op bezoek komt: 'Wie heeft u zo ongevraagd naar mij gestuurd?' Antwoord van de geestelijk verzorger: 'Ik werk in deze instelling, maar ik heb een zending van de kerk?' Waarop de patiënt repliceert: 'O, de kerk, ik weet niet of ik daar zo op zit te wachten'. De geestelijk verzorger dan weer: 'Ja, maar, onder ons gezegd, ik moet daar ook niet zoveel meer van hebben hoor'.

Multilevensbeschouwelijke gerichtheid

Geestelijk verzorgers hechten waarde aan hun eigen traditie, maar staan tegelijk fundamenteel open voor andere levensbeschouwelijke tradities en vinden dat ze veel kunnen leren van de interlevensbeschouwelijke dialoog (gemiddelde voor beide: 3,8). Wat betekent dit? Het ambt wordt van

uit het levensbeschouwelijk genootschap vaak gezien als een representatie van een welbepaalde traditie en actuele gemeenschap. Maar uit de antwoorden van geestelijk verzorgers blijkt dat er vandaag de dag geen sprake meer is van een hoofdzakelijke gerichtheid op het eigen genootschap, van een louter 'monolevensbeschouwelijke representatie'. Het geloofs- en waardensysteem van geestelijk verzorgers kan nog in meer of mindere mate terugrijpen op een bepaalde traditie, maar reikt daar inmiddels al ver bovenuit. Dat is niet enkel te duiden als een soort ongewilde besmetting door het in aanraking komen met andersdenkenden, geestelijk verzorgers blijken dat juist positief te waarderen. Er zijn dus protestante katholieken, katholieke protestanten, religieuze humanisten, enzovoort. Ambtsdrager, namens wie?

Territoriale gerichtheid

De ambtelijke zending komt het meest tot zijn recht in het contact met mensen uit dezelfde levensbeschouwelijke traditie als de geestelijk verzorgers, de zogenaamde categoriale werkwijze. De cliënt krijgt een geestelijk verzorger op bezoek die op het vlak van de levensbeschouwing zo dicht mogelijk bij haar of hem aansluit. Zo is de geestelijke verzorging destijds in de instellingen begonnen, zo werkt ze nu nog voor met name de begeleiding door joodse, islamitische en hindoestaanse geestelijk verzorgers.

Nu blijkt echter dat geestelijk verzorgers massaal de categoriale werkwijze verwerpen (gemiddelde: 2.3). Zij opteren duidelijk voor de territoriale werkwijze (gemiddelde 3.9), waarbij de geestelijk verzorger contact heeft met mensen met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden. Binnen die werkwijze speelt het ambt een minder centrale rol. Of een humanistisch geestelijk nu wel of niet gezonden is door het Humanistisch Verbond heeft voor de protestantse, katholieke of agnostische cliënt over het algemeen geen doorslaggevende betekenis. Wanneer geestelijk verzorgers zelf de werkwijze op de helling zetten waarin het ambt het

meest tot zijn recht komt, heeft dit repercussies voor de impact die het ambt op het werk heeft.

Toenemend aantal geestelijk verzorgers zonder institutionele binding

Deze tendens komt niet uit het onderzoek naar voren, maar uit de ervaring in het onderwijs: een toenemend aantal studenten geestelijke verzorging aan Nederlandse universiteiten heeft geen socialisatie binnen een bepaald genootschap ontvangen en wenst zich ook niet aan één genootschap te binden. Deze vaststelling is niet vreemd in het licht van de drie daarnet genoemde tendensen en is op dat punt niks nieuws. De nieuwe geestelijk verzorgers verscherpen wellicht nog het levensbeschouwelijk profiel van de geestelijk verzorgers die al langer werkzaam zijn: gedeïstitutionaliseerd, open voor verschillende levensbeschouwingen en voor begeleiding van cliënten met verschillende overtuigingen. Dat relativiseert de traditionele indeling van de beroepsvereniging in denominationele sectoren. Waar kunnen die nieuwe geestelijk verzorgers straks terecht, als zij zich niet eenduidig kunnen of willen uitspreken voor een katholieke, een protestantse, humanistische, joodse, islamitische of hindoestaanse identiteit?⁴

Negatieve relatie met professionaliteit

Uit de statistische analyses van onze onderzoeksgegevens is gebleken dat het aanhangen van het ambt op microniveau – dus het pleitbezorger zijn van de waarde van het ambt in contact met patiënten – een negatieve relatie heeft met een professionele gerichtheid binnen dat contact met patiënten.⁵ Eenvoudiger uitgedrukt: hoe meer je het ambt waardeert voor het contact met cliënten, hoe minder je in dat contact een professionele doelgerichtheid van belang vindt. En dat is des te meer een onthutsende uitkomst, wanneer je vaststelt dat dit zelfs geldt voor de terreinen waar het ambt traditioneel verondersteld wordt van toepassing te zijn, namelijk het terrein van de inhoudelijke

geloofscommunicatie en het terrein van rituelen. Nog eens anders gezegd: om gesprekken met cliënten over de inhoud van hun levensbeschouwing belangrijk te vinden en om ook rituelen met hen samen te voltrekken, verkeer je het best in gezelschap van geestelijk verzorgers die het ambtelijk functioneren in die relatie minder belangrijk vinden. Deze vaststelling ondermijnt de theoretische relatie tussen het professionele en het ambtelijk functioneren, die de VGVZ altijd heeft bepleit voor haar leden.

Functionalisering van levensbeschouwing

Levensbeschouwing kan tweërlei functie hebben in de context van de gezondheidszorg. Een levensbeschouwing kan als een waarde in zichzelf worden opgevat, zonder er meteen een nut aan te koppelen; in dit geval spreekt men van een intrinsieke functie van levensbeschouwing. Daarnaast kan een levensbeschouwing helpend, functioneel zijn bij de opname in de gezondheidszorg in die zin dat ze het genezings- en verwerkingsproces bevordert; in dit geval spreekt men van een extrinsieke functie van levensbeschouwing.⁶

Geestelijk verzorgers, zo hebben wij gevonden, neigen ertoe de betekenis van levensbeschouwing voor patiënten vooral te benaderen vanuit het 'nut', de relevantie voor de gezondheid (gemiddelde: 4.1). Daarbij dreigt de intrinsieke betekenis van levensbeschouwing (gemiddelde: 3.0) naar de achtergrond te verdwijnen. Dreigt daarmee ook niet de betekenis van de ambtelijke relatie met een levensbeschouwelijk genootschap naar de achtergrond te verdwijnen? Immers dat ambt kan men toch moeilijk als een nuttig iets beschouwen, als iets wat direct of indirect de gezondheid van cliënten ten goede komt. Neen, het ambt heeft een waarde in zichzelf voor de ambtsdrager en de betrokkenen van de gemeenschap die er een symbolische betekenis aan toekennen. Verschuift de aandacht naar de extrinsieke functie van levensbeschouwing, dan komt het ambt meer in de marge te staan.

Individualisering van de legitimering

Soms wordt de vraag gesteld of de geestelijke verzorging wel in de gezondheidszorg thuishoort. Deze vraag heeft betrekking op haar legitimiteit als professionele discipline in de gezondheidszorg, of, zoals wel gezegd wordt, op 'recht en noodzaak' van de geestelijke verzorging. Er zijn verschillende vormen van legitimiteit van geestelijke verzorging mogelijk. Er is de wettelijke legitimiteit, die betreft de verantwoording van de geestelijke verzorging vanuit de wetgeving. Er is de beleidslegitimiteit, vanuit het belang dat het beleid van de zorginstelling hecht aan geestelijke verzorging. Er is de legitimiteit vanuit de vraag van de patiënt naar geestelijke verzorging. Er is de legitimiteit vanuit levensbeschouwelijk perspectief, die betreft de verantwoording van geestelijke verzorging vanuit opvattingen binnen levensbeschouwelijke genootschappen over het belang van geestelijke verzorging in de gezondheidszorg. Tenslotte kan de geestelijk verzorger voor de legitimiteit van zijn discipline een beroep doen op thema's die specifiek zijn voor het eigen domein, zoals het belang van levensbeschouwing voor patiënten.⁷

Uit ons onderzoek blijkt dat geestelijk verzorgers inzake de legitimiteit van hun beroep vooral waarde hechten aan de mate waarin patiënten zelf vragen om geestelijke verzorging en zichzelf de relevantie van hun beroep kunnen verantwoorden. Op zich is dat een positief gegeven in het licht van de vraagstelling in de cliëntrelatie. Hier schuilt echter ook een risico in van individualisering van de legitimering: alles moet gebeuren binnen de relatie patiënt – geestelijk verzorger, het meso- en macroniveau inzake legitimering dreigen veronachtzaamd te worden. Een pleitbezorging vanuit de levensbeschouwelijke genootschappen vinden geestelijk verzorgers van alle mogelijke legitimeringsvormen het minst belangrijk. En ook dit bevestigt weer het patroon dat ik telkens opnieuw heb aangegeven: er is wel een ambt, een zending vanuit het levensbeschouwelijk genootschap, maar

geestelijk verzorgers weten zich blijkbaar geen raad met wat dat genootschap verder kan betekenen voor de fundering van hun werk.

3 Uitwegen

Het is niet aan mij om oplossingen aan te dragen voor de gerezen knelpunten inzake de ambtelijke identiteit van de geestelijk verzorger. Maar ik wil wel in het kort enkele suggesties doen hoe men hier misschien verder mee kan komen: suggesties voor de geestelijk verzorger, de instellingsdirectie, de zende genootschappen en de beroepsvereniging.

Uitweg van de kant van de geestelijk verzorger

De geestelijk verzorger zal in toenemende mate voor de uitdaging gesteld worden om de eigen levensbeschouwelijke identiteit te ontwikkelen en beschikbaar te hebben in relatie tot cliënten en andere zorgverleners. Deze eigen levensbeschouwelijke identiteit valt niet meer eenvoudig terug te voeren op een bepaalde denominationele identiteit, maar heeft in brede zin betrekking op het persoonlijk doorwerken van in de gezondheidszorg centrale levensbeschouwelijke thema's als transcendentie, lijden en dood. Ze vereist de ontwikkeling van een hermeneutische en communicatieve competentie in het omgaan met levensbeschouwelijke thema's van de cliënten. Een onderdeel van deze levensbeschouwelijke identiteit blijft wel de reflectie op de vraag hoe men zich positief ten opzichte van levensbeschouwelijke instituties kan verhouden.

Uitweg van de kant van de instellingsdirectie

Bij vacatures verkrijgt een directie de beste waarborg voor kwaliteit wanneer zij enkel gekwalificeerde en geaccrediteerde geestelijk verzorgers in dienst zou willen nemen. Daarmee kan zij een beroep doen op de verantwoordelijkheid van de beroepsgroep om het professionele niveau van de leden steeds opnieuw te toetsen, waaronder de ontwikkeling van een persoonlijke levensbeschou-

welijke identiteit. Zending of geen zending is dan geen primair aanstellingscriterium meer, maar krijgt een specifieke invulling in het kader van die kwaliteitsborging.

Uitweg van de kant van de zendende genootschappen
Inzake de toekomst van de ambtelijke identiteit spelen de zendende genootschappen een sleutelrol. De levensbeschouwelijke genootschappen zullen veel meer het open gesprek moeten zoeken met geestelijk verzorgers om te leren van hun pastorale, diaconale en andere ervaringen. Zo zullen geestelijk verzorgers zich meer au sérieux genomen voelen. De genootschappen kunnen ervan leren om niet teveel de aandacht te richten op wat er zich binnen de grenzen van hun genootschap afspeelt. Het zal hen uitdagen om geestelijk verzorgers meer ruimte tot ambtelijk handelen te verlenen dan nu het geval is. En dat is een omgekeerde beweging dan wat er nu gaande is. Tenslotte zullen genoot-

schappen in relatie tot de overheid zich nog actiever kunnen inzetten ter bevordering van de geestelijke verzorging.⁸

Uitweg van de kant van de beroepsvereniging

De structuur van de beroepsvereniging zal aangepast moeten worden aan nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen. Ze zal naast ruimte voor ambtelijk gezonden leden ook ruimte moeten creëren voor geestelijk verzorgers met een andersoortige levensbeschouwelijke identiteit. In het beroepsregister dient de registratie van het ambt mijns inziens daarom van een andere aard te zijn dan de registratie van de professionele ontwikkeling van de geestelijk verzorger.

** Dr. Wim Smeets is geestelijk verzorger binnen de Dienst Geestelijke Verzorging en Pastoraat in het UMC St. Radboud in Nijmegen en is supervisor in het Centrum voor Klinische Pastorale Vorming UMC St. Radboud in Nijmegen.*

Noten

- ¹ Deze en andere begrippen worden nader uitgewerkt in mijn proefschrift *Spiritual care in a hospital setting* (2006). Leiden: Brill. Ik verwijs ook naar de daarin geciteerde literatuur over de begrippen ambt, zending en vrijplaats.
- ² Deze vragenlijst is niet te verwarren met de bevraging door het Trimbos Instituut die eerder plaatsvond; via laatstgenoemde vragenlijst werden hoofdzakelijk een aantal numerieke gegevens over geestelijke verzorging verzameld.
- ³ Deze algemene gegevens wijken nauwelijks af van het beeld dat wordt geschetst in het Trimbos-onder-

zoek: de Roy, A. e.a., (1997). *Beroep geestelijk verzorger*. Utrecht: NcGv.

- ⁴ Deze vraag speelt ook klemmend mee in de vormgeving van het beroepsregister-in-ontwikkeling.
- ⁵ Voor de statistische analyses behorend bij deze en de volgende tendensen, zie Smeets, o.c., 186-210.
- ⁶ Zie Smeets, o.c., pagina 60-68.
- ⁷ Een verdere uitwerking staat beschreven in Smeets, o.c., pagina 120-124.
- ⁸ Onder meer voor het landelijk 'Platform Kerk en Zorg' en het CIO-G lijkt me hier een uitdaging weggelegd.